

Лекція 1. ДИФЕРЕНЦІЙНО-ПСИХОЛОГІЧНА ПАРАДИГМА ВИВЧЕННЯ ЛЮДИНИ

Мета: ознайомлення студентів з завданнями, основними конструктами диференціальної психології та формування уявлення про формальний підхід до вивчення індивідуальності.

Професійна спрямованість: уміння вирізняти ендофактори та екзофактори індивідуальних відмінностей.

План:

1. Предмет та завдання диференціальної психології.
2. Дослідження індивідуальних відмінностей в ранніх психологічних теоріях.
3. Передумови виникнення диференціальної психології: експериментальна психологія і біологія.
4. Основні диференціально-психологічні конструкти.
5. Диференційно-психологічна парадигма у вивченні людини.
6. Принципи формального підходу до індивідуальності.
7. Компоненти структури індивідуальності.
8. Елементи індивідуальності та їх інтеграція в цілісну структуру.
9. Ендофактори та екзофактори у детермінації міжіндивідуальної варіативності.

Основні поняття	<i>диференціальна психологія, індивідуально-психологічні відмінності, спільне, відмінне, спадкове, набуте, детермінізм, індетермінізм, загальне, одичне, ідентифікація, індивідуалізація, свідоме, позасвідоме, зовнішнє, внутрішнє, організм, індивід, особистість, індивідуальність, типологічні відмінності, групові відмінності</i>
------------------------	---

Література

Основна література

1. Анастаси А. Дифференциальная психология. Индивидуальные и групповые различия в поведении / Пер. с англ. – М.: Апрель Пресс, Изд-во ЭКСМО-Пресс, 2001. – С. 5-74.
2. Егорова М.С. Психология индивидуальных различий. – М.: Планета детей, 1997. – С. 11-33.
3. Либин А.В. Дифференциальная психология: на пересечении европейских, российских и американских традиций: учебное пособие. – М.: Эксмо, 2006. – С. 13-25, 40-64.
4. Палій А.А. Диференціальна психологія: Курс лекцій. – Івано-Франківськ: ВДВ ЦІТ Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника, 2007. –31-69.

Додаткова література

5. Государев Н.А. Дифференциальная психология в вопросах и ответах: Учебное пособие. – М.: «Ось-89». – С. 8-31.
6. Ломов Б. Ф. Методологические проблемы личности. – М.: Издательство «Наука», 1984. – 448 с.
7. Машков В.Н. Дифференциальная психология человека. – СПб.: Питер, 2008. – 6-32.

8. Теплов Б.М. Конспекты и комментарии к книге А. Анастаси «Дифференциальная психология» // Теплов Б.М. Избранные труды: В 2-х т. Т. II. – М.: Педагогика, 1985. – С. 247-279.

Періодичні видання

9. Ломов Б.Ф. О системном подходе в психологии // Вопросы психологии. – 1975. – № 2. – С. 31-45.

1. ПРЕДМЕТ ТА ЗАВДАННЯ ДИФЕРЕНЦІАЛЬНОЇ ПСИХОЛОГІЇ

Перші **групові відмінності** між племенами «Ми» та «Вони» (що показано у роботах Б.Ф. Поршнєва) поклали початок диференціації людських істот. За представниками іншого племені визнавалися такі відмінності, які дозволяли розуміти несхожість з власним племенем, внаслідок чого ставало можливим убивство.

Наступним етапом становлення людської індивідуальності було спостереження за соплеменниками, їхніми здібностями і розподіл функцій. Фіксація індивідуальних відмінностей закріплювалася за допомогою **найменування**. Відділення Я від не-Я стало важливою ознакою зародження особистості з унікальною самосвідомістю. Перші теорії, вірування, марновірства, у яких людина намагалася зрозуміти причини цих відмінностей, відображали її світогляд. Проте причини могли бачитися в абсолютно випадкових ознаках (в основному орієнтувалися на зовнішні ознаки).

Але за всіх часів відмінності сприймалися як належне. Серед найдавніших слідів людської діяльності є свідчення того, що люди знали про індивідуальні відмінності і враховували їх. У той час, коли ще не було писемності, вже існували люди – художники, знахарі, вожді, – які мали особливі здібності і певні особистісні особливості. Провідними науками (тепер їх вважають псевдонауками), які пояснювали індивідуальні відмінності були *хіромантия, фізіономіка та астрологія*.

На сьогоднішній день керівників держави обирають, а заміщення посад відбувається на конкурсній основі, визнаючи тим самим право всіх людей на унікальність та першість. У цивілізованих країнах влада у спадок не передається, тому що вважається, що право на унікальність більшою мірою обумовлено соціально, а не генетично чи божественно.

Диференційна психологія – галузь психологічної науки, що вивчає індивідуально-психологічні відмінності між людьми. Причому вивчаються як індивідуальні відмінності окремих індивідів, так і типологічні відмінності цілих груп (професійних, навчальних, расових, національних).

Диференційна психологія – галузь науки, що вивчає індивідуальні, типологічні та групові відмінності між людьми, а також природу, джерела і наслідки цих відмінностей. Це наука про закономірності психічного варіювання. Також слід вказати, що диференційна психологія займається пошуком та виділенням найбільш суттєвих параметрів, характеристик, за якими різняться люди.

Під **індивідуально-психологічними відмінностями** розуміють особливості психічних процесів, станів і властивостей, що відрізняють людей одного від одного, а саме індивідуальні пороги відчуття, увага, пам'ять, мислення. Емоційна реактивність, інтереси, здібності, характер тощо.

Предметом диференційної психології є об'єктивне кількісне дослідження індивідуальних відмінностей у поведінці. Однак при цьому також вивчають якісну

своєрідність психічних явищ. З одного боку, відмінності між людьми можна показати як кількісні, вимірявши їх і співставивши їх між собою, проте за окремими параметрами психічних особливостей подібне порівняння зробити не можна (коли кількісні зміни приводять до якісних) – і тоді говорять про якісні відмінності між психічними феноменами. Наприклад, щодо проблеми здібностей. Б. М. Теплов вважає, що відмінності у здібностях носять якісний характер, а не кількісний.

Завдання диференційної психології:

- Виділити найсуттєвіші параметри організації психічної діяльності, від яких залежить індивідуально-типологічна характеристика індивіда.
- З'ясувати принципи та природу індивідуальних відмінностей.
- Виявити вплив на індивідуальні відмінності підготовки, розвитку, фізичного стану індивідів.
- Дослідити співвідношення та співіснування різних характеристик.
- Проаналізувати природу і властивості різноманітних груп, що різняться по ознаках статі, раси, національності і культури.

Мета вивчення групових відмінностей:

- Через конкретні групи характеризувати сучасне суспільство.
- Через дослідження різних груп виявити фундаментальні проблеми індивідуальних відмінностей в цілому.
- Порівняти як деякі психологічні феномени виявляються у різних групах і може сприяти більш чіткому розумінню самого феномену.

Застосування даних диференційної психології можливе у педагогічній психології, психіатрії, психотерапії, профорієнтації, психології праці. Важливо відзначити, що на сучасному етапі диференційна психологія розглядається як дисципліна, яка інтегрує знання інтерпретації людської поведінки і не є самостійною областю психології, хоча й виступає її самостійним розділом.

2. ДОСЛІДЖЕННЯ ІНДИВІДУАЛЬНИХ ВІДМІННОСТЕЙ В РАННІХ ПСИХОЛОГІЧНИХ ТЕОРІЯХ

Одним з найбільш ранніх прикладів явного вивчення індивідуальних відмінностей є платонівська праця «Держава». Основною метою його ідеальної держави був розподіл людей відповідно до їх задач. У другій книзі «Держави» можна знайти таке підтвердження: «...дві людини не можуть бути зовсім однаковими, кожна відрізняється від іншої своїми здібностями, одній варто займатися одним, іншій - іншим».

Платон запропонував «показові вправи», які можна було би використовувати в ідеальній державі для добору солдат. Ці «вправи» призначені для відбору людей, які мають якості, важливі для військового, являють собою перший систематично складений і записаний тест на професійну придатність.

У роботах **Аристотеля** значне місце відведене аналізу групових відмінностей, у тому числі відмінностей видових, расових, соціальних і статевих, що виявляються у психіці і моралі. Багато його робіт містять приховане припущення щодо індивідуальних відмінностей, хоча Аристотель не проводив їх розгорнутого дослідження. Створюється враження, що він вважав наявність таких відмінностей очевидним. Те, що він відносив ці відмінності частково до вроджених факторів, свідчить його твердження: «Можливо, хтось може сказати: «Оскільки в моїй владі бути справедливим і добрим, то я, якщо

захочу, стану кращим з людей». Це, звичайно, неможливо... Людина не може стати кращою, якщо в неї немає для цього природних задатків».

У середньовічній **схоластиці** індивідуальні відмінності привертали до себе порівняно мало уваги. Філософські узагальнення про природу розуму формулювалися переважно на теоретичній, а не на емпіричній основі (всі люди – діти Божі, а відтак теоретично однакові). Тому дослідження індивідів, якщо й відігравали, то незначну роль у розвитку таких доктрин. Про особливий інтерес до диференційної психології св. Августина і св. Хоми Аквінського свідчить їх «психологія здібностей». Вони розглядали такі здібності як пам'ять, уява, воля.

Представників **асоціанізму** цікавив, насамперед, механізм поєднання ідей, що дозволяє пояснити як протікають складні розумові процеси. Вони формулювали загальні принципи, що не залишали місця індивідуальним відмінностям. Однак А. Бен, один з останніх асоціоністів, звернув увагу на індивідуальні відмінності: «Існує природна здатність до асоціювання, особлива для кожного типу людей і яка розрізняє індивідів одного від одного. Ця властивість, подібно всім іншим характерним властивостям людської природи, розподілено між людьми не в рівній пропорції».

У працях і в практичній діяльності групи **просвітителів** наприкінці 18 і початку 19 ст. (Руссо, Песталоцці, Герберт і Фребель) відбувається очевидне зростання інтересу до індивідуальності дитини. Освітня стратегія і методи визначалися не зовнішніми критеріями, а дослідженням самої дитини та її здібностей. Однак акцент, як і раніше, робився скоріш на підході до кожної дитини як до представника людства, а не на тим, що відрізняло її від інших дітей. Попри те, що в роботах просвітителів можна знайти чимало висловлювань про індивідів, що різняться між собою, і про виховання, що повинне враховувати ці відмінності, вони наголошували на значимості вільного, «природного» виховання скоріше в протигагу педагогічним впливам, що нав'язуються ззовні, ніж унаслідок дійсного усвідомлення значимості індивідуальних відмінностей. Поняття «індивідуальний» часто використовується як синонім поняття «людський».

Перший систематичний вимір індивідуальних відмінностей був проведений не в психології, а в рамках астрономії. У 1795 році співробітник Грінвічської обсерваторії Невіл Мескелін звільнив свого асистента Кіннебрука за те, що той зафіксував час проходження зірки на 0,8 секунди пізніше, ніж він. У той час подібні спостереження здійснювалися методом «око і вухо».

1816 року кенігсберзький астроном **Фредерік Бессель** ознайомився в архіві з історією Грінвічської астрономічно обсерваторії і зацікавився індивідуальними особливостями обчислень, що проводилися різними спостерігачами. Ф. Бессель зібрав і опублікував (1822 року) дані по декількох підготовлених спостерігачах і відзначив не тільки наявність таких особливостей і різниці в оцінках, але також мінливість обчислень у кожному новому випадку. Це і було першою публікацією кількісних вимірів індивідуальних відмінностей

3. ПЕРЕДУМОВИ ВИНИКНЕННЯ ДИФЕРЕНЦІАЛЬНОЇ ПСИХОЛОГІЇ: ЕКСПЕРИМЕНТАЛЬНА ПСИХОЛОГІЯ І БІОЛОГІЯ

Упродовж другої половини 19 ст. вчені наважувалися переходити в лабораторію. Більшість представників ранньої експериментальної психології були фізіологами, чії експерименти починали поступово здобувати психологічне спрямування.

1879 року В. Вундт відкрив першу лабораторію **експериментальної психології** в Лейпцизі. Експерименти психологічного характеру вже проводилися до цього Вебером, Фехнером, Гельмгольцем та іншими, але лабораторія В. Вундта була першою, створеною винятково для психологічних досліджень і надавала при цьому можливість для навчання студентів методам нової науки. Лабораторія В. Вундта залучала студентів з різних країн, що після повернення на Батьківщину засновували подібні лабораторії у власних країнах.

Спочатку психологи-експериментатори ігнорували індивідуальні відмінності або розглядали їх просто як випадкові «відхилення» і навіть ігнорували їх. Згодом прийшли до думки, що чим більше у феномені виражені індивідуальні властивості, тим точнішими будуть зроблені узагальнення. Очевидно, що виникнення експериментальної психології не сприяло розвитку інтересу до вивчення індивідуальних відмінностей.

Внесок експериментальної психології:

- психологічні феномени доступні для об'єктивного і навіть кількісного дослідження;
- психологічні теорії можна перевіряти на відповідність об'єктивним даним, а значить психологія є емпіричною наукою.

Наприкінці 19 ст. **біологія** під впливом **дарвінівської теорії** еволюції розвивалася дуже швидко. Ця теорія сприяла зростанню інтересу до порівняльного аналізу, що припускає спостереження за тим, як ті самі якості виявляються у представників різних видів.

Особливо важливим для диференціальної психології є дослідження англійського біолога **Френсіса Гальтона** (послідовника і кузен Дарвіна). Він вивчав людську спадковість і пов'язував з нею нерівність людей, особливо в питаннях обдарованості. Незабаром для нього стало очевидним, що для визначення ступнів подібності між індивідуумами їх можна вимірювати – кожного окремо, у порівнянні один з одним, цілеспрямовано і великими групами. Для цієї мети він розробив численні тести і процедури вимірів, заснувавши у 1882 році в Музеї Південного Кенсінгтону в Лондоні свою знамениту антропометричну лабораторію. У ній люди за невелику плату могли вимірити рівень сприйнятливості своїх органів чуття, моторні здібності й інші прості якості. Таким чином були зібрані результати відмінностей за конституційними (зріст, вага, пропорції тіла), сенсомоторними (час реакції на візуальні та слухові стимули, сила стискання) та сенсорними (гострота зору та слуху) параметрами. Вимірюючи сенсорні процеси, Ф. Гальтон сподівався одержати можливість оцінювати інтелектуальний рівень людини. Лише за рік роботи Ф. Гальтоном було обстежено 9 337 осіб.

Істотний вплив на формування диференціальної психології спричинив і розвиток сучасної генетики. Закони спадковості **Менделя**, заново відкриті 1900 року, привели до поновлення експериментальних робіт в області механізмів спадковості.

До початку 20 ст. диференціальна психологія почала знаходити конкретні форми.

У 1895 році **Біне** і **Генрі** опублікували статті за назвою «*Психологія індивідуальності*», що являла собою перший систематичний аналіз цілей, предмету і методів диференціальної психології.

У 1900 році з'явилася перша редакція книги **У. Штерна** з диференціальної

психології «Психологія індивідуальних відмінностей». У першій частині книги розглядаються сутність проблеми і методи диференціальної психології. До предмету цього розділу психології Штерн відніс відмінності між індивідами, расові і культурні відмінності, професійних і суспільних груп, а також статеві.

Основну проблему диференціальної психології він характеризував як триєдину:

1. Яка природа психологічного життя індивідів і груп, яка ступінь їх відмінностей?
2. Які фактори визначають ці відмінності чи впливають на них (спадковість, клімат, соціальний чи культурний рівень, утворення, адаптація)?
3. У чому виявляються відмінності? Чи можна їх зафіксувати у написанні слів, міміці?

У другій частині книги міститься загальний аналіз і деякі дані, що стосуються індивідуальних відмінностей у прояві ряду психологічних якостей – від простих сенсорних здібностей до більш складних психічних процесів і емоційних характеристик. Книга У. Штерна в істотно переробленому і розширеному виді була перевидана в 1911 році, і ще раз – у 1921 за назвою «Методологічні основи диференціальної психології».

У 1903 році вийшла книга **Томсона** «Інтелектуальні відмінності статей», що містила результати різноманітного тестування чоловіків і жінок, що проводилося декілька років. це було перше всеосяжне дослідження психологічних відмінностей статей.

У 1904 році з'явилася оригінальна стаття **Спірмена**, що висунув свою двофакторну теорію психічної організації. Ця публікація Спірмена відкрила область дослідження взаємовідносин якостей і відкрила дорогу для сучасного факторного аналізу.

Не можна обминути також праці вітчизняного вченого **О. Ф. Лазурського** з проблем характерології і класифікації особистостей. У радянські часи під впливом Павловського вчення **Б. М. Теплов** фактично започатковує нову науку – диференційну психофізіологію, яка на Заході майже не отримала розвитку. Також були розроблені теорії інтегральної індивідуальності **В. С. Мерліна**, концепція здібностей – особистості – індивідуальності **Е. О. Голубєвої**, теорія багатфакторної структури особистості й індивідуальних відмінностей **Дж. Ройса** та **А. Д. Пауелла**; відомими є роботи **Г. Айзенка** та **Р. Кеттелла**.

4. ОСНОВНІ ДИФЕРЕНЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНІ КОНСТРУКТИ

Область вивчення відмінностей між людьми тісно пов'язана з проблемою ієрархізації підсистем індивідуальності, серед яких виділяють фізіологічну, біохімічну, нейрофізіологічну, анатомо-морфологічну. Дослідження цих підсистем ведеться з урахуванням координат, що задаються універсальними конструктами, у змісті яких в концентрованому вигляді відображаються основні напрямки пізнання людської природи.

Спільне-відмінне. Цей конструкт задає напрямок досліджень – пошук відмінного, а не спільного, як це відбувається у загальній психології.

Спадкове-набуте. Це варіант вирішення проблеми «природне-соціальне». Але краще цю проблему назвати «генотипове-середовищне». Також близькими до цієї проблеми є конструкти «об'єктивне-суб'єктивне» (де під суб'єктивним розуміється

можливість впливу самої індивідуальності у протилежність середовищному впливу, як біологічному, так і соціальному) та «кон'юнктивне-диз'юнктивне», в контексті чого взаємодія спадкових і середовищних, біологічних та соціальних факторів по типу «або-або» протиставляється більш ефективному «і-і».

Детермінізм-індетермінізм. Ця дихотомія має більш широкий діапазон впливу. Використання цього конструкту пов'язано з розвитком уявлень про психологічну диференціацію і розведенням її підструктур, що набувають автономний характер, – в процесі розвитку від простого до складного. Цьому процесу сприяє також збільшення кількостей ступенів свободи у взаємодії конкретної властивості з внутрішнім (суб'єктивним) та зовнішнім (об'єктивним) середовищем і, відповідно, збільшенням індетерміністичних тенденцій у поведінці і саморегуляції системи в цілому.

Загальне-одиничне. Проявляється при розведенні на відмінностей на індивідуальні та групові, а також при вивченні індивідуальних і типологічних відмінностей. Тому похідною від цієї дихотомії є триада «індивідуальне-типологічне-групове».

Ідентифікація-індивідуалізація. Це дві протилежні тенденції у розвитку людини, що позначаються як «соціалізація-індивідуалізація». Під соціалізацією розуміють процес формування впродовж життя поведінкових патернів, цінностей, стандартів, навичок, установок и мотивів у відповідності із зразками, що є найбільш бажані у суспільстві.

Свідоме-позасвідоме. Психічні процеси, які протікають поза свідомістю також можуть значно впливати на індивідуальну поведінку людини. Особливе значення це має для психометричних досліджень.

Зовнішнє-внутрішнє. Реалізується у двох зустрічних напрямках вивчення індивідуальності: а) вивчення інтер(між)індивідуальних відмінностей та б) аналіз закономірностей інтраіндивідуальної реальності. З цим напрямком пов'язана важлива задача диференційної психології – вивчення механізмів, які опосередковують: 1) взаємодію суб'єкта з предметним і соціальним (комунікативним) середовищем; 2) взаємодію між собою різних параметрів індивідуальності; 3) співвідношення цих двох типів взаємодії у процесі функціонування цілісної індивідуальності як системи, що саморозвивається.

Важливо не тільки констатувати наявність цих дихотомій у дослідженнях, а й вивчити специфіку співвідношення між цими факторами, що проявляється в ієрархічній організації світу психічної реальності і феномену індивідуальності, як центральної його частини.

5. ДИФЕРЕНЦІЙНО-ПСИХОЛОГІЧНА ПАРАДИГМА У ВИВЧЕННІ ЛЮДИНИ

Щоби адекватно оцінювати людину, варто з'ясувати, ким вона власне є в біологічному, соціальному, культурному плані. Прийнято виділяти чотири основних виміри людини: організм, індивід, особистість, індивідуальність.

5.1. Організм – тілесний фактор індивідуальності

Біологічна координата людини визначає її як живу тілесну істоту. Найбільш близьким до цього є поняття „організму”. Воно включає в себе анатомо-морфологічну структуру, фізіологічні і нервові процеси, а в загальному – вищу нервову діяльність. Це може проявлятися «специфіка тілесної організації», «біохімічні індивідуальні особливості», «нейрофізіологічні основи індивідуальності». Завдяки

цьому ми маємо різну вагу, зріст, колір шкіри, швидкість протікання нервових процесів, силу нервової системи.

Організм можна розглядати як біологічно-тілесну підструктуру та підсистему індивідуальності, на думку В. М. Русалова, є найбільш «жорсткою підсистемою», порівняно з іншими «гнучкими елементами», пов'язаними з підсистемою особистості.

На сучасному етапі розвитку психофізіології виділяють такі взаємопов'язані рівні функціонування організму:

- 1) анатомо-морфологічні особливості людини («загальносоматичні властивості» за Б. Г. Ананьєвим, «макроморфологічний рівень» за В. М. Русаловим);
- 2) нейрофізіологічні особливості нервової системи;
- 3) біохімічні та фізіологічні процеси регуляції життєдіяльності організму.

Б. Г. Ананьєв окремо виділяє білатеральні властивості, що позначаються на симетрії та асиметрії структурно-динамічних характеристиках організму (рухових та сенсорних органах).

Характер зв'язку між цими рівнями може бути не тільки лінійним, а й багато-багато значним, оскільки вони становлять ієрархію цілісної системи. Аналізуючи зв'язок біохімічних та нейрофізіологічних властивостей, В. С. Мерлін зазначає: *«Цей тип зв'язку позначається як багато-багатозначний зв'язок, коли одна й та сама властивість нижчого рівня може бути пов'язана з різними властивостями вищого рівня і навпаки»*. Зокрема, одні й ті самі індивідуальні особливості крові і тілобудови й обміну речовин можуть спостерігатися у суб'єктів з різними властивостями нервової системи.

В. М. Русалов навіть здійснює спробу встановити ієрархію рівнів біологічної підсистеми: біохімічний, тілесний, нейродинамічний; і приходять до висновку, що *«...біологічна підсистема людської індивідуальності є переважно генетично детермінованою підсистемою, хоча ступінь цієї детермінованості істотно залежить від рівня конституції: найбільша детермінованість характерна для морфологічного рівня, з тим для фізіологічного і дещо менше – для нейродинамічного та психодинамічного рівня»*.

Важливо відзначити, що поняття «організм» є вихідним у розумінні проблеми утворення характеру та формування особистості й індивідуальності. Особливо ця традиція характерна для вітчизняної психології, яка пояснює поведінку людину через взаємодію зовнішнього середовища та організму (Б. М. Теплов, О. Г. Ковальов). Відтак специфіка організму у структурі індивідуальності полягає в тому, що вона задає біологічні параметри взаємодії людини з середовищем, забезпечуючи.

Варто розуміти, що людський організм є унікальним у тваринному світі. Оскільки людина володіє другою сигнальною системою, яка здатна блокувати діяльність першої: інстинкти, імпульси.

5.2. Індивід – передумова особистості

Слово „індивід“, з одного боку означає „єдину неподільну істоту“, а з іншого – „окремого представника людської спільноти“. Ці якості потім проявляються у його індивідуальності як унікальні, притаманні тільки даній людині властивості і як цілісна характеристика. Отже, індивід – **окрема істота, яка презентує окремого представника людської спільноти**.

Індивідний рівень властивостей – статевозрілі та конституційні особливості, які прийнято вважати безособовими передумовами розвитку суб'єкта. Індивідний рівень відображає природні особливості організації психічних процесів, а особистісний – соціально привнесені.

Проте варто зауважити, що властивості індивіда ще не визначають властивостей особистості. Доречним у зв'язку з цим є зауваження В. С. Мерліна про те, що вивчення нейродинамічних і психодинамічних (темпераментальних) властивостей у школі Б. М. Теплова і В. Д. Небиліцина відбувалося без зв'язку з вивченням спрямованості особистості, і, навпаки, спрямованість та мотивація особистості у школі О. М. Леонт'єва вивчалися поза зв'язком з нейрофізіологічними і темпераментальними властивостями.

Не дивно, що потужна критика конституційних типологій темпераменту Е. Кречмера та У. Шелдона з боку О. Г. Асмолова, Б. Г. Анан'єва була спричинена тим, що окремі індивідні властивості (особливості тілобудови і соматотипу) не просто закладалися в основу темпераменту, а й безпосередньо пов'язувалися з формуванням характеру людини.

Намагаючись виділити місце індивідних властивостей у процесі регуляції людської поведінки, О. Г. Асмолов зазначає, що індивідні властивості характеризують переважно формально-динамічні особливості поведінки особистості, енергетичний аспект протікання психічних процесів, а також визначають діапазон можливостей вибору тієї чи іншої діяльності у межах, що не мають соціально суттєвого пристосовницького значення.

В. С. Мерлін припускає, що між індивідними властивостями існують багато-багатозначні зв'язки, що забезпечує широку варіативність біологічного функціонування людини і, як можна припустити, широкі компенсаторні можливості. Зокрема, він зауважує, що *«опосередкованою ланкою у багато-багатозначних зв'язках між біохімічними властивостями і властивостями нервової системи є компенсуюча функція індивідуального режиму харчування й моторної активності»*.

5.3. Особистість – психологічний носій соціальних властивостей

Особистість – це соціальний індивід, який поєднує риси загальнолюдського, суспільно значущого та індивідуально-неповторного.

У понятті „особистість” фіксуються ті ознаки, які визначаються приналежністю індивіда до суспільства (соціальна якість).

На сучасному етапі розвитку психології поняття „особистість” розглядають у зв'язку з джерелами виникнення особистісних рис, аналіз складної природи їх детермінації; прагненням зрозуміти особистість як особливий рівень психічної реальності.

Одні вважають, що джерелом індивідуальної своєрідності організації людської особистості виступають специфіка нервової діяльності або соціальні феномени, що не пов'язані з організмом. Інші певні, що особистість – суто соціальний феномен, ніяк не пов'язаний з поняттям організму.

Л.М.Веккер вважає, що особистість – носій психосоціальних властивостей людини.

Разом із тим, особистість у вищих своїх проявах ніяк не пов'язана з організмичними та індивідними рівнями індивідуальності, якщо не брати до уваги

впливу особистості на організмичні процеси, що проявляються у феноменах самонавіювання, аутотренінгу та гіпнозі. Йдеться про так званий феномен негативної індукції, яку здатна здійснювати друга сигнальна система на перше.

5.4. Індивідуальність – інтегральна біопсихосоціальна характеристика людини

Індивідуальність – це сукупність неповторно своєрідних рис та особливостей людини, що відрізняє її від інших людей, це глибина особистості.

Індивідуальність розглядають як симптомокомплекс, що включає біохімічні, нейрофізіологічні, творчі особливості самовираження. Як правило, поняття індивідуальності ототожнюють зі своєрідністю, неповторністю явища, його унікальністю, несхожістю на інших.

Часто поняття індивідуальності використовують для визначення конкретної форми активності в її несхожості на активність інших індивідів.

Індивідуальність є інтегралом всіх рівнів внутрішньої та зовнішньої взаємодії і включає в себе процеси диференціації та координації.

У системі «індивід – особистість» індивідуальність займає найвищу ієрархічну сходинку, адже інтегрує всі оригінально-специфічні зв'язки властивостей особи як індивіда (з позиції його статі, віку, психодинамічних особливостей) та особистості (з позиції унікального життєвого досвіду).

Індивідуальність є найбільш узагальненою характеристикою особи, оскільки є «інтегралом усіх рівнів внутрішньої і зовнішньої взаємодії», але водночас вказує на цілісність, унікальність і стійкість людини (О. Г. Асмолов, Б. Г. Ананьєв, Б. М. Теплов, В. С. Мерлін, В. М. Русалов, К. К. Платонов, С. Л. Рубінштейн).

Найбільш суттєвими характеристиками індивідуальності є:

- цілісність (В. М. Русалов, В. С. Мерлін, Б. Г. Ананьєв);
- системність (О. Г. Асмолов, В. С. Мерлін, В. М. Русалов);
- ієрархічність елементів (В. С. Мерлін, В. М. Русалов, Б. Г. Ананьєв).

Цілісність вказує на інтегральний взаємозв'язок всіх підструктур та елементів, які функціонують як єдиний організм, спрямований на досягнення єдиної мети. Системність вказує на унікальну єдність елементів організму, що передбачає узгодженість їх функціонування, закономірності внутрішніх і зовнішніх зв'язків. Ієрархічність – чітка структурованість рівнів та елементів системи, які перебувають у певному стабільному стані і координуються за принципами оптимальності та компенсаторності.

Таким чином, індивідуальність можна розглядати як таку багаторівневу систему внутрішніх зв'язків, яка забезпечує їх унікальну цілісність, а відтак неповторний життєвий шлях. Важливими для розуміння індивідуальності стає вивчення її ієрархічної структури, характеру зв'язків та механізмів соціальної адаптації й інтеграції.

5.5. Людина як суб'єкт взаємодії зі світом

Інша людська характеристика **суб'єктність** означає „носія станів і властивостей”.

Категорія «суб'єкт» використовується для аналізу одиничного учасника взаємодії, його властивостей та особливостей – як організму (біологічної істоти), індивіда (носія психічних, передособистісних функцій), особистості (носія психосоціальних функцій)

або цілісної індивідуальності (носія інтегральних функцій людини як еволюціонуючої системи). У функціональному аспекті – це конкретна форма активності.

Поняття „суб’єкт” є вихідним для характеристики процесу „суб’єкт-об’єктної взаємодії”, незважаючи на те, про яку форму активності людини йдеться, власне психічної або соціальної активності людини.

6. ПРИНЦИПИ ФОРМАЛЬНОГО ПІДХОДУ ДО ІНДИВІДУАЛЬНОСТІ

У вивченні індивідуальності **формальний підхід** – це сукупність методів аналізу структури стійких універсальних властивостей особистості. Конструкт «формальний підхід» дозволяє провести необхідну для цілей дослідження межу між найбільш типовими, стабільними, що відтворюються в життєвій практиці та експериментальній ситуації індивідуально-типологічними особливостями й іншою безкінечною різноманітністю унікальних комбінацій, що характеризують неповторність окремої людської індивідуальності.

Наприклад, агресивність яку носить спрямованість, конструктивну чи деструктивну?

В рамках формального підходу для опису структури психіки використовуються такі психодинамічні конструкти як *темперамент, стиль, здібності, характер* тощо. Питанням «ЩО?» дослідники визначають **змістові компоненти психіки**, а питанням «ЯК?» – прояви **психодинамічної сторони психіки**. Пошуки відповіді на питання «ЯК?» пов’язані з розвитком уявлень про способи, або форми функціонування психічних процесів, властивостей та індивідуальності в цілому.

Г. Олпорт визначав найважливішим параметром особистості – *рису*, – вдаючись до поняття «стійких, еквівалентних форм адаптації та експресивної поведінки», що відтворюються індивідуальною системою в якості функціональних еквівалентів подразливих дій. Формальну сторону індивідуальності називають також інструментальною, розуміючи під цим *характеристику суб’єкта з точки зору способів* – своєрідних «знарядь» або «інструментів», – *які він використовує для освоєння світу*.

Наприклад, творчість можна розглядати як інструмент для зниження конкурентності. Або маніпуляція як форма адаптації: випрошування, вимагання.

В останніх психологічних теоріях наголошується, що змістова сторона поведінки і діяльності, що є результатом засвоєння етичних та культурних норм, і формально-динамічна характеристика людини зливаються в одну гармонічну універсальну структуру. При цьому біологічно обумовлені базисні властивості, або тенденції, часто стають фактором, що обмежують число ступенів свободи в процесі формування і розвитку психологічних структур. Іншими словами, змістовні характеристики потрапляють під дію соціально обумовлених законів культурного контексту, в той час як механізми формальних характеристик індивідуальності підкорені еволюційно-генетичним законам, опиняючись у значній частині під впливом крос-ситуативних, стійких у часі і толерантних до контекстуального типу, факторів. При цьому взаємодія форми і змісту зворотні та релятивні.

Змістовні характеристики виховуються, а темперамент підпадає під еволюційно-генетичні закони, але обидва співвідносяться, розвиваються.

Формальний аналіз індивідуальності заснований на використанні таких **базисних**

принципів:

- **принцип ієрархічності** – розгортання і наступне співвіднесення між собою рівнів аналізу досліджуваного явища (існують принципи та компроміси): 1) відповідність носія та його властивостей; 2) диференційованість структур в процесі розвитку;
- **принцип інваріантності** – визначення міри стабільності-змінюваності досліджуваних структур, а також типу джерела детермінації конкретних індивідуальних властивостей (постійність у характері): 1) консистентність властивостей; 2) ізоморфізм основних тенденцій;
- **принцип координації** – взаємодія найбільш суттєвих для розуміння природи людини інтеграції ефектів оптимальності і компенсаторності поведінки (недорозвинуті ділянки мозку компенсуються): 1) співвідношення автономії функціонування структур з діапазоном їх ступенів свободи; 2) ефекти оптимальності та компенсаторності;
- **принцип індивідуальної єдності** – ніяка з індивідуальних властивостей не інтегрується без врахування цілісної природи феномену індивідуальності, пов'язаної з інтегративними ефектами адаптивності і результативності (індивідуальна доцільність): 1) взаємообумовленість властивостей; 2) інтеграція властивостей в цілісну структуру, що забезпечує ефекти адаптивності та результативності.

Кожен з принципів пов'язаний з положеннями, які утворюють своєрідний теоретичний гештальт, що визначає специфіку формального підходу.

7. КОМПОНЕНТИ СТРУКТУРИ ІНДИВІДУАЛЬНОСТІ

Важливою задачею формального аналізу є виявлення правил, які керують формуванням гештальт-структур. Закономірності, що регулюють функціонування індивідуальності, можливе тільки через вивчення механізмів, що породжують людські відмінності. Знання цих механізмів пов'язано з вирішенням багатьох практичних задач – психотерапевтичних, психокорекційних, навчальних, розвивальних. Це шлях до індивідуальності, найбільш оптимальний.

Ієрархічні рівні великої системи інтегральної індивідуальності:

1. **Система індивідуальних властивостей організму.** Її підсистеми: біохімічні, загальносоматичні, властивості нервової системи (нейродинамічні).
2. **Система індивідуальних психічних властивостей.** Її підсистеми: психодинамічні (властивості темпераменту), психічні властивості особистості (її спрямованість, здібності, інтереси тощо).
3. **Система соціально-психологічних індивідуальних властивостей.** Її підсистеми: соціальні ролі в соціальній групі та колективі, соціальні ролі в соціально-історичних спільнотах (клас, народ, нація, раса).

Природа темпераменту та інтелекту. Першочергова задача в науковому диференційно-психологічному дослідженні – виявлення механізмів утворення формальних характеристик. З цією метою розробляються різноманітні класифікації формальних властивостей індивідуальності людини. Більшість вчених виділяють в якості окремих класів **енергетичні та регулятивні характеристики**, відносячи до перших – активність – інтенсивність, швидкість та пластичність, а до других – емоційну

чутливість, тип реагування у фрустраційних ситуаціях, фон настрою. Також спеціально виділяється клас **формально-програмних індивідуальних параметрів**, що охоплюють загальні ланки більш складних, у тому числі і соціально-групових, програм. Сюди відносяться: тип стратегії зняття невизначеності, переваги рангу домінування, прояву вибору (перевага сигнальної системи за Павловим). Це прояв системоутворюючого фактору індивідуальної поведінки. Всі ці властивості, детерміновані з боку природної організації індивідуальності темпераментними структурами, не визначають відношення суб'єкта до дійсності, а проявляються у формі цього відношення.

Як і до темпераменту, до інтелекту не можна примінити оціночно-змістові характеристики. Інтелект не може бути „порядним”, „моральним”, „злим”, „добрим”. Всі ці визначення пов'язані з особистісною спрямованістю суб'єкта, характеризуючи змістову сторону його світогляду, ціннісних орієнтацій, етичної поведінки. Темперамент – це характеристика сфери індивідуальності з боку активності, енергії, а інтелект – з боку можливості суб'єкта, вміння розпорядитися цією енергією.

Структурні компоненти характеру. Зароджуючись у темпераментних властивостях, емоції та потреби отримують своє продовження в структурі характеру, але вже диференціюючись під впливом соціально значимого змісту, а не тільки еволюційно-адаптованих програм. Це не означає, що природа вищих проявів емоційної і потребово-мотиваційної сфери – мораль, прагнення до самоактуалізації – лежать за межами психічної сфери, але свідчать про перевагу цільової детермінації в організації інтегральних рівнів індивідуальності. Не можна стверджувати, що темперамент повністю визначає характер людини. Очевидно, він окреслює лише загальні контури розвитку характеру, але не наповнює його конкретним соціальним змістом. Такий зміст забезпечує процес інтеріоризації суспільно значимих норм, правил, досвід життя, процес ідентифікації.

Структурна динаміка особистості. Ряд показників моторної сфери індивідуальності пов'язаний з формальною стороною найважливіших особистісних проявів. Основні динамічні прояви особистісних властивостей корелюють з опосередкованим темпераментом типом нервової системи. Павлов відмічав, що властивості нервової системи обумовлюють динамічний аспект психічної системи суб'єкта, найзагальнішу характеристику, яка накладає печатку на всю діяльність індивідуума. Особливості типу нервової системи відображаються на формі протікання психічних, у тому числі й більшості особистісних, процесів людини (пам'яті, уваги, емоцій, мислення, волі, потреб і мотивів).

Так, Б. М. Теплов та В. Д. Небиліцин зазначають, що окремі властивості нервової системи відіграють різну роль в процесі життєдіяльності особистості. Наприклад, сильна нервова система забезпечує тривалу працездатність індивіда, можливість витримувати напругу, а слабка – чутливість до змін оточуючого середовища.

8. ЕЛЕМЕНТИ ІНДИВІДУАЛЬНОСТІ ТА ЇХ ІНТЕГРАЦІЯ В ЦІЛІСНУ СТРУКТУРУ

Предметом вивчення психології особистості є людська особистість та її природа, що перетворюється під впливом соціокультурних умов, а також аналіз типових способів самореалізації особистості у системі соціальних відносин.

Предмет диференційної психології – індивідуальність людини в якості

одиночного та групового суб'єкта. При цьому індивідуальність розуміється двояко. По-перше, як цілісна інтегральна характеристика самопрояву людини у взаємодії з іншими людьми та об'єктами. По-друге, як індивідуальні особливості суб'єкта, що пов'язані за допомогою спеціальних механізмів в єдину ієрархічну структуру. Ця структура (гештальт) описує як специфіку біохімічної та нейрофізіологічної організації фізичної бази ментального світу, так і способи взаємодії суб'єкта з соціальним світом.

Структура індивідуальності складається з певної кількості елементів, які разом становлять цілісну систему. Це означає, що виділені компоненти (біохімічні, фізіологічні, анатомо-морфологічні, нервово-психічні, культурологічні; індивідні, особистісні; темпераментальні, характерологічні, здібності, спрямованість, інтереси та інші) слід розглядати у багатоманітності внутрішніх і зовнішніх зв'язків, які визначають характер індивідуальності. Їхній взаємовплив і взаємо обумовленість зумовлюють характер неповторності особистості, адже в особі поєднуються унікальні генетичні набори та унікальний життєвий досвід.

9. ЕНДОФАКТОРИ ТА ЕКЗОФАКТОРИ У ДЕТЕРМІНАЦІЇ МІЖІНДИВІДУАЛЬНОЇ ВАРІАТИВНОСТІ

Проблема природи, чи виховання, пов'язана з визначенням джерела детермінації міжіндивідуальної варіативності і є центральною для диференціальної психології. У дослідженнях ця проблема вивчається у контексті концептуального та експериментального аналізу співвідношення особистісних та середовищних змінних, впливу спадковості чи оточення, тобто внутрішніх (*ендо-*) або зовнішніх (*екзо*) факторів.

Генетичний аналіз індивідуальних відмінностей включає в себе:

- *генеалогічний метод*, заснований на порівнянні між собою людей, що перебувають в різній ступені родинності;
- *близнюків метод* – порівняння між собою монозиготних близнюків, що володіють ідентичним генотипом, і дизиготних, що мають приблизно половину спільних генів, як сибси – тобто діти одних батьків;
- вивчення *прийомних дітей* передбачає порівняння їх характеристик з особливостями біологічних та прийомних батьків.

Одна з основних причин психологічної варіативності (за дослідженнями Р. Пломіна та Д. Даніельса) – різне середовище, в якому формуються діти (зокрема, порядок народження дітей, взаємостосунки батьків та їх ставлення до дітей, різні форми навчання і спілкування з однолітками). Аналізуючи вплив генотипових особливостей індивіда на специфіку середовища, з яким він взаємодіє у процесі онтогенезу, вчені виділяють три типи зв'язків між генотипом і середовищем:

- *пасивний вплив*, коли члени однієї сім'ї мають і спільну спадковість, і спільне середовище;
- *реактивний вплив*, при якому вроджені психофізіологічні особливості дитини можуть впливати на ставлення до неї батьків і однолітків, сприяючи тим самим формуванню певних рис особистості;
- *активний вплив*, при якому індивіди здійснюють активний пошук середовища (або створюють середовище), яке більшою мірою відповідає їх спадковим задаткам.

Інваріантність, варіантність та детермінізм. Варіантність – це не тільки вираження і наслідок інваріантності, але й один із засобів її формування. Варіантність є одним з механізмів інваріантності, пов'язаний з більш жорстко детермінованими способами мимовільної поведінки суб'єкта. Набір автоматизованих – що мимовільно виникають і функціонують – механізмів психіки забезпечує інваріантність об'єктно-предметної ментальної репрезентації, а також утримання інваріантного кластеру реакцій в межах психічної норми (що протиставляється психічній патології).

Лекція 2. ВЗАЄМОДІЯ ФАКТОРІВ СПАДКОВОСТІ І СЕРЕДОВИЩА ЯК ОСНОВНА ПЕРЕДУМОВА ІНДИВІДУАЛЬНИХ ВІДМІННОСТЕЙ

Мета: ознайомлення студентів з біологічними і соціальними чинниками індивідуальних відмінностей.

Професійна спрямованість: уміння визначати місце властивостей нервової системи у формуванні типологічних відмінностей.

План:

1. Фактор спадковості як обмежуюча умова розвитку організму.
2. Поняття оточуючого середовища.
3. Взаємовплив спадковості і середовища.
4. Найбільш поширені помилкові стереотипи щодо впливу спадковості і середовища.
5. Поведінка, що не є результатом навчання.
6. Тілобудова і поведінка.
7. Історико-психологічний аналіз поняття темперамент.
8. Типологія темпераменту.
9. Властивості нервової системи як передумова темпераменту.
10. Розвиток темпераменту в контексті психогенетичних і лонгітюдних досліджень.

Основні поняття	<i>спадковість, генотип, фенотип, середовище, пренатальне середовище, соціальне середовище, темперамент, властивості нервової системи, типологічні відмінності, ригідність нервових процесів, сила нервових процесів, баланс нервових процесів</i>
------------------------	--

Література

Основна література

1. Анастаси А. Дифференциальная психология. Индивидуальные и групповые различия в поведении / Пер. с англ. – М.: Апрель Пресс, Изд-во ЭКСМО-Пресс, 2001. – С. 112-157.
2. Ильин Е.П. Дифференциальная психофизиология мужчины и женщины. – СПб.: Питер, 2006. – С. 17-53, 185-201.
3. Либин А.В. Дифференциальная психология: на пересечении европейских, российских и американских традиций: учебное пособие. – М.: Эксмо, 2006. – С. 25-53, 107-135, 252-265.
4. Мерлин В.С. Очерк интегрального исследования индивидуальности. – М.: Педагогика, 1986. – С. 22-61.
5. Мерлин В.С. Психология индивидуальности / Под редакцией Е. А. Климова. – М.: Издательство «Институт практической психологии», Воронеж: НПО «МОДЭК», 1996. – С. 43-58.
6. Палій А. А. Диференціальна психологія: Курс лекцій. – Івано-Франківськ: ВДВ ЦІТ Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника, 2007. – С. 142-193.
7. Русалов В.М. Биологические основы индивидуально-психологических различий. – М.: Академия Наук СССР. Институт психологии. Издательство «Наука», 1979. – 352 с.

8. Теплов Б.М. Исследование свойств нервной системы как путь к изучению индивидуально-психологических различий // Теплов Б.М. Избранные труды: В 2-х т. Т. II. – М.: Педагогика, 1985. – С. 137-168.
9. Теплов Б.М. Итоги и перспективы исследования типологических свойств нервной системы человека / Теплов Б.М. Проблемы индивидуальных различий. – М.: Издательство Академии Педагогических Наук РСФСР, 1961. – С. 509-535.
10. Теплов Б.М. Некоторые вопросы изучения общих типов высшей нервной деятельности человека и животных / Теплов Б.М. Проблемы индивидуальных различий. – М.: Издательство Академии Педагогических Наук РСФСР, 1961. – С. 347-508.

Додаткова література

11. Равич-Щербо И.В. Исследование природы индивидуальных различий методом близнецов / Психология индивидуальных различий. Тексты / Под редакцией Ю.В. Гиппенрейтера, В.Я. Романова. – М.: Изд-во Моск. ун-та, 1982. – С. 101-121.
12. Русалов В.М. Биологические основы индивидуально-психологических различий. – М.: Академия Наук СССР. Институт психологии. Издательство «Наука», 1979. – 352 с.
13. Фридрих В. Близнецы. – М.: «Прогресс», 1985. – С. 48-52.
14. Государев Н.А. Дифференциальная психология в вопросах и ответах: Учебное пособие. – М.: «Ось-89». – С. 55-76.
15. Ковалев А.Г., Мясищев В.Н. Темперамент и характер / Психология индивидуальных различий. Тексты / Под редакцией Ю.В. Гиппенрейтера, В.Я. Романова. – М.: Изд-во Моск. ун-та, 1982. – С. 167-171.
16. Машков В.Н. Дифференциальная психология человека. – СПб.: Питер, 2008. – С. 32-82.
17. Небылицын В.Д. Изучение основных свойств нервной системы и их значение для психологии индивидуальных различий // Небылицын В.Д. Психофизиологические исследования индивидуальных различий. – М.: Издательство «Наука», 1976. – С. 132-144.
18. Небылицын В.Д. О структуре основных свойств нервной системы // Небылицын В.Д. Психофизиологические исследования индивидуальных различий. – М.: Издательство «Наука», 1976. – С. 111-131.
19. Психология и психоанализ характера. Хрестоматия по психологии и типологии характеров / Редактор-составитель Д.Я. Райгородский. – Самара: Издательский Дом «БАХРАХ», 1998. – С. 174-331.
20. Равич-Щербо И. В. Исследование природы индивидуальных различий методом близнецов / Психология индивидуальных различий. Тексты / Под редакцией Ю.В. Гиппенрейтера, В.Я. Романова. – М.: Изд-во Моск. ун-та, 1982. – С. 101-121.

Періодичні видання

21. Иваницкий А.М. Проблема «мозг и психика» и современная физиология // Психологический журнал. – 1983. – Т. 4. – № 5. – С. 122-131.

1. ФАКТОР СПАДКОВОСТІ ЯК ОБМЕЖУЮЧА УМОВА РОЗВИТКУ ОРГАНІЗМУ

Спадковість складається із сукупності всіх генів, які передаються індивіду обома батьками під час запліднення. Кожен індивід отримує унікальну комбінацію генів, за

винятком однайцевих близнюків. Організм і його гени впродовж життя взаємодіють з середовищем.

Спадковість визначає межі, всередині яких організм може розвиватися. Наприклад, якщо є хімічна розбалансованість або неповнота генів, організм, що розвивається, може мати фізичні аномалії або психічні патології. Проте навіть у звичайному випадку спадковість допускає дуже широкий спектр варіацій поведінки, що є результатом підсумовування норм реакцій різного рівня – біохімічних, фізіологічних, психологічних.

2. ПОНЯТТЯ ОТОЧУЮЧОГО СЕРЕДОВИЩА: ПРЕНАТАЛЬНЕ СЕРЕДОВИЩЕ; СОЦІАЛЬНЕ СЕРЕДОВИЩЕ

Оточуюче середовище включає в себе все: від внутрішньоклітинного до міжклітинного середовища всередині самого організму до масштабних зовнішніх впливів, з якими він зіштовхується від свого зачаття до смерті. Індивідуальне оточуюче середовище включає в себе всі стимули, на які організм реагує. Тому оточуюче середовище у двох індивідів буде різних, навіть якщо їх помістити в однакові умови.

Пренатальне середовище може суттєво вплинути на розвиток індивіда. Зміна у харчуванні, секреції залоз та інших параметрів фізичного стану матері може спричинити суттєвий вплив на розвиток ембріона. Доведено, що багато функцій розвиваються у нього ще до народження. При цьому необхідно брати до уваги можливість впливу на розвиток плоду температурних та інших змін в оточуючому його середовищі.

Однак у людини, на відміну від тварини, є також високо розвинуте соціальне середовище, яке забезпечує розвиток його особистісних якостей, своєрідності. Саме соціальне середовище вважається визначальним, формуючим, виховуючим.

3. ВЗАЄМВПЛИВ СПАДКОВОСТІ І СЕРЕДОВИЩА

У кожному прояві активності людини можна знайти щось від спадковості, а щось від середовища, головне визначити міру та зміст цих впливів.

Ділення поведінки на інстинкти та навички, що відповідає «вродженій поведінці» та «набутій поведінці», передбачає виняткову дію або спадковості, або оточуючого середовища в рамках даної діяльності. Однак спадкові та набуті фактори не можна так розводити і поведінка не може розділятися на ту, яка успадковується, і на ту яка набувається.

В інших теоретичних концепціях припускається, що кожна якість індивіда та кожна реакція залежить від спадковості та оточуючого середовища (накопичувальна теорія).

Спадковість та оточуюче середовище також можуть взаємодіяти: їхні дії не є накопичувальними чи доповнюючими; природа та ступінь впливу кожного фактору залежить від внеску іншого. Будь-який фактор оточуючого середовища матиме різний вплив, в залежності від специфіки спадкового матеріалу. Так само і спадковий фактор діятиме по-різному в умовах різного оточуючого середовища.

Середовище та спадковість мають складні специфічні взаємовпливи.

4. НАЙБІЛЬШ ПОШИРЕНІ ПОМИЛКОВІ СТЕРЕОТИПИ ЩОДО ВПЛИВУ СПАДКОВОСТІ І СЕРЕДОВИЩА

Спадковість проти вродженого.

Не все, що є при народженні, відноситься до спадковості, оскільки пренатальне оточуюче середовище може впливати на основні структурні та поведінкові характеристики організму. При цьому спадковість впливає на те, що може проявитися через великий проміжок часу після народження. Наприклад, можна говорити про спадкову схильність до певних хвороб.

Подібність з батьками.

Схожість та відмінність з батьками може залежати як від спадковості, так і від оточуючого середовища. Проте досягнення батьків не можуть передаватися у спадок дітям. Майбутня мати під час вагітності може впливати на плід тільки за посередництва біохімічних та фізичних факторів, що впливають на нього. Гени постійні від покоління до покоління. Тому гени передаються не тільки від батьків, а й від їхніх попередників. При цьому схожість із батьками може бути продиктована соціальним фактором, адже діти постійно взаємодіють із батьками, ідентифікуючи і протиставляючи себе їм, що позначається на схожості чи відмінності у їхній поведінці.

Успадкування набутих ознак.

Теорія Ламарка про успадкування набутих ознак, хоча й існувала до 20-х років ХХ століття, проте не отримала свого експериментального підтвердження у генетиці, ембріології. Доведено, що не успадковуються батьківські інтереси, страхи, етичні та естетичні стандарти, професійна майстерність. Дітям передається тільки те, що є у генах.

Спадковість, навколишнє середовище і мінливість.

З одного боку, існує переконання, що, якщо щось виявилось як спадкове, то його вже нічим або майже нічим не замінити. Однак спадкові захворювання не є ані неминучими, ані невиліковними. Їх можна запобігти і вилікувати. Існує мало спадкових ознак, які не можуть бути зміненими відомими чинниками навколишнього середовища. Такими незмінними ознаками є група крові, колір очей.

З іншого боку, є думка, що ознаки або відмінності між індивідами, що відносяться до впливу навколишнього середовища, можна легко змінити, що вони швидкоплинні, штучні і навіть нереальні. Неправильно вважати, що стійкими є тільки спадкові властивості; набуті властивості теж можуть бути стійкими.

5. ПОВЕДІНКА, ЩО НЕ Є РЕЗУЛЬТАТОМ НАУЧІННЯ

Поведінка, що не є результатом навчання, детермінована структурними (анатомо-фізіолого-біохімічного) властивостями організму. Вони успадковуються, передаються несвідомо, їм не навчаються в процесі онтогенезу, соціалізації. Часто така поведінка є такою, що призводить до загибелі істоти, однак вона слугує іншим видовим цілям.

Виділяють такі види: тропізми, рефлексії, інстинкти.

Тропізми – це поведінка, що є орієнтовною реакцією організму в цілому (поворот, підхід, відхід), на стимул, на його фізичні і хімічні властивості. Прикладом може бути поворот рослини до сонця або до іншого джерела світла.

Рефлекс – специфічна відповідь частини організму на певну форму стимуляції ззовні.

Інстинкт існує при наявності більш складної поведінки, що є проявом фізіологічної потреби (до їжі, води). Інстинкти не усвідомлюються, проте спрямовують поведінку на те, щоби вижити, продовжити рід тощо.

6. ТІЛОБУДОВА І ПОВЕДІНКА

Взаємозв'язок між тілобудовою і психологічними властивостями відноситься до причинного аналізу поведінку, до теорій, що трактують якості людини, а також до практичних проблем їх оцінки. Псевдонаукові теорії, такі як **френології і фізіономіка**, так само як і більшість побутових стереотипів, ґрунтуються на проголошенні залежності між зовнішністю, з одного боку, і розумовим розвитком або рисами особистості – з іншої. Якби вони не були помилкові, люди продовжують вірити в них, спираючись на окремі випадки й ігноруючи приклади, що спростовують їх; намагаючись перенести закономірності, притаманні людям з патологічними відхиленнями, на людей нормальних; піддаються впливам соціальних стереотипів, коректуючи під впливом думки інших сприйняття самого себе. Зокрема, **френологія** намагалася з позицій вульгарного матеріалізму встановити зв'язок між анатомічними особливостями будови черепа та характерологічними особливостями людини.

Кореляція між фізичними і психологічними якостями можуть показати, що фізичні параметри (неврологічні розлади, порушення діяльності залоз або психосоматичні розлади) впливають на поведінку, або що поведінка (вправи по розвитку м'язів) впливає на фізичний стан (психосоматичні розлади).

Патологічні стани можуть впливати на поведінку по-різному. Важкі розумові або емоційні розлади (кретинізм, параліч, біла гарячка) виникають як прямий наслідок пониження активності залоз або порушення мозку. У випадку шизофренії дані свідчать про наявність відповідних фізичних корелятивів, але причинні механізми невідомі. Принаймні в деяких випадках емоційні та інтелектуальні розлади можуть бути чисто функціональними, не пов'язаними з певною органічною патологією.

Відмінною вважається зовнішність маніяка, хоча досвід показує, що маніяків ловлять довго саме тому, що їхня зовнішність ні в кого не викликає підозри.

Дослідження школярів показали наявність слабко вираженої тенденції до того, що різноманітні фізіологічні розлади зазвичай частіше поширені серед учнів з низькими розумовими здібностями. Існують дані, що дозволяють припустити, що така залежність повністю чи частково є наслідком соціоекономічних відмінностей. З іншого боку, тривалі або важкі захворювання призводять до соматопсихологічних наслідків.

Фізіологічні фактори. Ці фактори ще недостатньо досліджені.

Сенсорні дефекти (глухота, сліпота) утруднюють інтелектуальний розвиток, обмежують контакти з оточуючим середовищем. Сучасні техніки спеціальної освіти дозволяють подолати ці обмеження. Глухота для дитини є більш серйозним дефектом, ніж сліпота, оскільки слух відіграє важливу роль у розвитку мови.

Анатомічні зміни. Величина голови і тіла показує значимі позитивні, але низькі кореляції з розумовими здібностями. Черепний індекс (що вказує на форму голови) нейтральний щодо здібностей. Ніщо не говорить на користь існування взаємозв'язок між рисами особистостями і параметрами обличчя або рук.

Теорія Ломброзо. Френологія.

Проведені дослідження зовнішнього вигляду і поведінки показують відсутність достовірних і практично значимих відношень між фізичними особливостями й особистісними властивостями. Хоча у нас люди сприймають одне одного за зовнішністю (а проводжать по розуму).

7. ІСТОРИКО-ПСИХОЛОГІЧНИЙ АНАЛІЗ ПОНЯТТЯ ТЕМПЕРАМЕНТ

Гіпократ був першим, хто запропонував свою типологію темпераменту. У його розумінні поняття «темперамент» означає змішування частин, чим пояснювалося, чому одні хворі краще протистоять хворобам, а інші – гірше. Він прийшов до висновку, що в організмі змішуються чотири вологи: кров (теплий початок), слизь (холодний початок), чорна і жовта жовч, що відповідають вологому або сухому початку. В залежності від переважання того чи іншого начала формуються особливості людини.

Суттєві моменти, які виділилися в теорії про темперамент в ході історії:

1. Темперамент є первинною тілесною ознакою індивідуальності, що відображає в собі водночас універсальні природні закономірності.
2. Визначальним виявилось поняття красису або співвідношення ознак, причин, елементів, які і лежать в основі темпераменту.
3. Властивості темпераменту перебувають в залежності від залоз внутрішньої секреції (гуморальна концепція Гіппократа-Галена).

До ХХ століття вивчення темпераменту йшло двома шляхами: відповідно до одного, в основі темпераменту лежать фізіологічні фактори, відповідно до другого – темперамент проявляється в організації душевного життя.

Аристотель пов'язував різницю у темпераменті зі складом крові (її згортання, щільність). У гнівливих людей є схильність до згортання крові і переважанням в ній твердих частинок. У холоднокрової людини – кров більш рідка та холодна.

А. Галлер у 18 столітті припустив, що головну роль у різниці темпераментів грає щільність тканин і різна ступінь їх подразнюваності. Це був перший вчений, який перейшов з гуморальної концепції до наївно-фізіологічної.

І нарешті, головну причину індивідуальних відмінностей в темпераменті вчені почали бачити у нервовій системі, щоправда, в основному у її будові, а не у функціонуванні. У меланхоліків – тонкі нерви («тонкої душі людина»), у флегматиків – міцні нерви («нерви товсті як канати»).

С. Фультс вважав темперамент природженою тілесною конституцією людини, що виражається в її сприйнятливості, швидкості мислительних процесів і сили активності. На основі темпераменту виробляється характер. Традиційні чотири типи темпераменту він визначає шляхом швидкості-повільності і сили-слабкості активності.

У 19 столітті майже загальноприйнятою стає схема: спадковість → темперамент → тенденція у поведінці.

Головними елементами комбінацій властивостей темпераменту були:

- сила і швидкість протікання емоцій, домінуючий афективний тон і настрої (Е. Кант);
- бурхливість або стриманість емоцій, з одного боку, і схильність до оптимістичного чи песимістичного настрою – з іншої (Еббінгауз);

- сила і швидкість життєвих проявів, а також світлий або темний характер життєвого почуття (Г. Геффдінг);
- сила і швидкість протікання афектів (В. Вундт);
- співвідношення емоційних та вольових особливостей (Клейдж).

Теорії темпераменту, як правило, займають проміжне становище між фізіологічними та психологічними рівнями пояснення поведінки.

8. ТИПОЛОГІЯ ТЕМПЕРАМЕНТУ

Темперамент – закономірне співвідношення стійких індивідуальних особливостей особистості, що характеризує різні сторони динаміки психічної діяльності.

На думку Ананьєва, Ковальова, Мясіщева, Рубінштейна, темперамент складає природну основу характеру і один з його компонентів. Левітов вважає, що це різні сторони особистості, що перебувають у взаємозв'язку. Темперамент виражається в емоційній збудливості і зв'язку зі станом процесів збудження і гальмування. Темперамент впливає на форму прояву характеру. Темперамент підпорядкований характеру.

В. М. Русалов визначає темперамент як психобіологічну категорію, одне з незалежних базових утворень психіки, що визначає все багатство змістових характеристик людини.

Конституційні теорії темпераменту.

Е. Кречмер помітив, що залежно від типу тілобудови людина виявляється схильною до одного з психіатричних захворювань. Він виділив основні групи психічних якостей, які складають основний зміст темпераменту: психастезія (надмірне підвищення або пониження чутливості по відношенню до психічних подразників), фон настрою (схильність до веселощів або печалі), психічний тип (прискорення або затримка психічних процесів у цілому і окремо взятих), загальний руховий темп, або психомоторна сфера (рухливість або загальмованість, траєкторія рухів).

Е. Кречмер виділив такі психосоматичні типи:

- *пікнік* – широка і важка людина; значні жирові відкладення; кругла голова на короткій шиї; має циклотимічний темперамент; доброзичливий, товариський, не схильний для самоаналізу; емоції коливаються між смутком і радістю; одні схильні до гіпоманіакальності, інші – до депресії; схильний до маніакально-депресивного психозу;

- *астенік* – худий і високий; має крихку структуру, пласку грудну клітину, витягнуте лице; шизотимічний темперамент; обмежений контакт з людьми і речами; холодний, самодостатній, не любить відкрито проявляти почуття; упертий, важко пристосовується до соціуму; схильний до шизофренії;

- *атлетик* – здоров'як; добре розвинута мускулатура, високий або середній зріст, широкі плечі, вузькі стегна; іксотимічний (тягучий) темперамент; спокійний, реалістичний, маловразливий, стримана міміка, важко пристосовується до змін; може несподівано вибухати; схильний до епілепсії;

- *дипластик* – тілобудова безформенна, неправильна.

У. Шелдон в основу своєї класифікації поклав переважання в організмі однієї з тканин ембріона – *ендодерми*, з якої утворюються органи травлення, *мезодерми*, з

якої складаються кістки, м'язи, легені, чи *ектодерми*, з якої утворюються шкіра, волосся, нігті, нервова система і мозок. Він виділив три основні типи особистості:

– *ендоморфний* – великий живіт, велика кількість жирових відкладень, слабкі кінцівки; товариський, поступливий, привітний, любить комфорт, легко виражає емоції;

– *мезоморфний* – могутня статура, квадратна голова, широкі долоні і ступні; агресивний, любить пригоди, упевнений;

– *ектоморфний* – худорлявий і високий, наділений слабким розвитком внутрішніх органів, худим обличчям, вузькою грудною клітиною; загальмовані, інтровертовані, нетовариська, скритна.

Типологія К. Г. Юнга.

К. Г. Юнг виділив два загальних типи – екстравертований та інтровертований. Для екстравертів характерна спрямованість на об'єкт, тому думки інших людей, загальноприйняті норми, об'єктивні обставини визначають їх вчинки у значно більшій мірі, ніж їх власне, суб'єктивне ставлення до навколишньої дійсності. В інтроверта суб'єктивне завжди превалює над об'єктивним, і цінність суб'єкта завжди вища, ніж цінність об'єкта. Переживаючи певну емоцію, інтроверт звертає увагу на власні переживання, а не на події або людей.

Окрім свідомої установки, обидва типи мають несвідому установку, яка відносно першої виконує компенсаторну функцію і перебуває з нею у протилежних відносинах. Відповідно до цього автор, а також до чотирьох основних психічних функцій – мислення, емоції, відчуття та інтуїція – розбудовує свою класифікацію темпераменту: чотири типи екстравертів і чотири типи інтровертів.

Г. Айзенк запропонував розглядати типологію як систему чотирьох координат: нейротизм-спокій та інтроверсія-екстраверсія. Згодом ним було виділено ще одну координат – психотизм.

Однак єдиної типології темпераменту розробити не вдалося. Можливо, справдилася думка *А. Бена* про те, що темперамент є непотрібною традицією старої і безглуздо вигадки, та *О. Ф. Лазурського* – що вчення про темперамент віджило свій вік.

9. ВЛАСТИВОСТІ НЕРОВОЇ СИСТЕМИ ЯК ПЕРЕДУМОВА ТЕМПЕРАМЕНТУ

І. П. Павлов намагався пояснити природу індивідуальних відмінностей у темпераменті, спираючись на концепцію властивостей нервової системи. В результаті досліджень над тваринами і дітьми було виділено чотири типи нервової системи, які співвідносилися з чотирма класичними назвами типів темпераменту.

І. П. Павлов виділив три основних властивості нервової системи: силу процесів збудження і гальмування, врівноваженість їх між собою і рухливість цих процесів. Потім дослідження продовжили в лабораторії *Б. М. Теплова*. Було з'ясовано, що показник *сили нервової системи* вказує на межі працездатності клітин великих півкуль, здатність витримувати тривале і концентроване збудження або дію надмірно сильного подразника, не переходячи у загальмований стан. *Слабкість нервової системи* характеризується низькою межею працездатності, однак особи зі слабкою нервовою системою володіють високою реактивністю та чутливістю.

Рухливість нервових процесів – це здатність нервової системи швидко реагувати на зміни в оточуючому середовищі. Це передбачає швидкий перехід від одного

подразника до іншого і від збудження до гальмування. Однак повільність нервових процесів – це основа пам'яті та набуття навиків.

Б. М. Теплов розглядає властивості нервової системи як природні властивості, але не обов'язково спадкові. Вони можуть бути результатом внутрішньоутробного розвитку, а також умов розвитку у перший період життя. Тому не вживає слово генотип. Він був проти типології як такої. Він вважав, що ніяка класифікація типів вищої нервової діяльності неможливо, доки не будуть в деталях вивчені базисні властивості нервової системи. На жаль, це питання залишилося невирішеною школою Тепова-Небиліцина.

Інший вчений **В. С. Мерлін** вивчав окремі прояви темпераменту, його властивості. Він вважав, що тип темпераменту залежить від загального типу нервової системи і відносив до конституціонального типу. Він вважав таку характеристику недостатньою і запропонував ще ряд ознак, властивостей: сенситивність, реактивність, активність, співвідношення реактивності і активності, темп реакції, пластичність-ригідність, екстравертованість-інтровертованість. Параметри темпераменту: 1) емоційна збудливість, 2) збудливість уваги, 3) сила емоцій, 4) тривожність, 5) реактивність мимовільних рухів (імпульсивність), 6) активність вольової, цілеспрямованої діяльності, 7) пластичність-ригідність, 8) резистентність (опірність), 9) субективізація (упередженість).

10. РОЗВИТОК ТЕМПЕРАМЕНТУ В КОНТЕКСТІ ПСИХОГЕНЕТИЧНИХ І ЛОНГІТЮДНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ

У СРСР сучасний етап дослідження темпераменту розпочався з робіт Б.М. Теплова та В.С. Мерліна та їх учнів (лабораторій), що застосували вчення І. П. Павлова про властивості нервової системи до типологічних досліджень людини, то в США дослідження темпераменту почалося з лонгитюдних досліджень А. Томаса, С. Чесс. Американці здійснили міждисциплінарний підхід. Зокрема, було встановлено, що темперамент є відносно стійкою, базовою диспозицією, яка визначає варіативність багатьох поведінкових рис. Також темперамент є першою координатою, що характеризує специфіку індивідуальної поведінки, яка формується.

Американські вчені визначали темперамент за ступенем вираженості моторної активності, чутливості до стимулів і характеру реакцій на нові стимули. Дослідивши 141 дитину і розділивши їх на групи – легкий і важкий темперамент, повільний та непостійний темперамент – вчені встановили, що виділені особливості цих дітей зберігаються у часі.

До особливостей темпераменту також належать активність та емоційність, темп і швидкість, пластичність та стійкість до стресу. Велика кількість ознак темпераменту може бути зведена до кількох базових характеристик або мета параметрів, наприклад, нейротизм або екстраверсія. Прийнято вважати, що ці риси залишаються стійкими впродовж тривалого періоду часу, а іноді впродовж всього життя.

Лекція 3. ЗДІБНОСТІ ТА ІНТЕЛЕКТ У СТРУКТУРІ ІНДИВІДУАЛЬНОСТІ

Мета: ознайомлення студентів з основними чинниками розвитку здібностей та обдарованості.

Професійна спрямованість: уміння визначати основні чинники розвитку інтелекту.

План:

1. Проблема задатків, здібностей та інтелекту у диференційній психології.
2. Загальні інтелектуальні здібності.
3. Характеристика текстологічних підходів до інтелекту.
4. Стійкість інтелектуальних вимірювань.
5. Інтелект у структурі індивідуальних властивостей.
6. Спадковість і середовище у в детермінації інтелектуальних відмінностей.
7. Критерії та ступені важкості розумової відсталості.

Основні поняття	<i>здатки, здібності, обдарованість, талант, геніальність, інтелект, загальні здібності, спеціальні здібності, схильність, компенсація здібностей</i>
------------------------	---

Література

Основна література

1. Анастаси А. Дифференциальная психология. Индивидуальные и групповые различия в поведении / Пер. с англ. – М.: Апрель Пресс, Изд-во ЭКСМО-Пресс, 2001. – С. 492-500.
2. Либин А.В. Дифференциальная психология: на пересечении европейских, российских и американских традиций: учебное пособие. – М.: Эксмо, 2006. – С. 136-150.
3. Палій А.А. Диференціальна психологія: Курс лекцій. – Івано-Франківськ: ВДВ ЦІТ Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника, 2007. – С. 294-401.
4. Теплов Б.М. Способности и одарённость / Теплов Б.М. Проблемы индивидуальных различий. – М.: Издательство Академии Педагогических Наук РСФСР, 1961. – С. 9-38.

Додаткова література

5. Акимова Н. Интеллектуальные тесты / Психология индивидуальных различий. Тексты / Под редакцией Ю.В. Гиппенрейтера, В.Я. Романова. – М.: Изд-во Моск. ун-та, 1982. – С. 122-128.
6. Государев Н.А. Дифференциальная психология в вопросах и ответах: Учебное пособие. – М.: «Ось-89». – С. 45-54.
7. Лейтес Н.С. Об умственной одарённости. Психологические характеристики некоторых типов школьников. – М.: Издательство Академии Педагогических наук РСФСР, 1960. – 216 с.
8. Одарённые дети: Перевод с англ. / Общ. ред. Г.В. Бурменской и В.М. Слуцкого; предисловие В.М. Слуцкого. – М.: прогресс, 1991. – 376 с.
9. Рубинштейн С.Л. Проблема способностей и вопросы психологической теории / Психология индивидуальных различий. Тексты / Под редакцией Ю.В. Гиппенрейтера, В.Я. Романова. – М.: Изд-во Моск. ун-та, 1982. – С. 59-68.

10. Теплов Б.М. Психология музыкальных способностей / Теплов Б.М. Проблемы индивидуальных различий. – М.: Издательство Академии Педагогических Наук РСФСР, 1961. – С. 39-251.
11. Теплов Б.М. Ум полководца / Теплов Б.М. Проблемы индивидуальных различий. – М.: Издательство Академии Педагогических Наук РСФСР, 1961. – С. 252-346.

1. ПРОБЛЕМА ЗАДАТКІВ, ЗДІБНОСТЕЙ ТА ІНТЕЛЕКТУ У ДИФЕРЕНЦІЙНІЙ ПСИХОЛОГІЇ

Проблема задатків, здібностей вперше було досліджено **Ф. Гальтоном**. Він став основоположником емпіричного підходу. Він запропонував основні методи і методики, якими дослідники користуються і до сьогоднішнього дня: вимірював звуковистну чутливість, окомір, метод вільних асоціацій, метод близнюків, вперше досліджував особистісні властивості людини науки.

Ф.Гальтон винайшов анкету як метод дослідження і провів анкетування більше 300 представників інтелектуальної еліти Англії. Він вважав, що талант є спадковою рисою і виявляється у ряді поколінь і що соціальна еліта формується на основі успадкованого таланту.

Задатки – деякі генетично детерміновані анатомо-фізіологічні особливості мозку і нервової системи, що є індивідуально-природною передумовою складного процесу формування і розвитку здібностей. Проте вони не зумовлюють самого розвитку здібностей. Задатки багатозначні, на їх основі можуть сформуватися різні здібності.

Задатками можуть *виступати*:

- 1) типологічні властивості нервової системи (швидкість утворення тимчасових нервових зв'язків, їх міцність, легкість диференціювань, сила зосередженості уваги, розумова працездатність);
- 2) індивідуальні особливості будови аналізаторів, окремих ділянок кори головного мозку.

Здібності – індивідуально-психологічні властивості, яка визначає успішність виконання діяльності або ряду діяльностей, що не зводяться до умінь, знань і навичок, але зумовлюють легкість і швидкість навчання новим способам і прийомам діяльності.

Проблема здібностей – їхня природа, походження, вияв, формування.

Б. М. Тепловим виділені ознаки здібностей:

- індивідуально-психологічні особливості, що відрізняють одну людину від іншої;
- тільки ті особливості, які мають відношення до успішності виконання діяльності або декількох діяльностей;
- здібності не зводяться до умінь, знань і навичок, але зумовлюють легкість і швидкість навчання новим способам і прийомам діяльності

В. Д. Шадріков приходять до висновку, що поняття здібності є конкретизацією категорії властивості функціональних систем, що реалізують окремі психічні функції, мають індивідуальну міру вираженості, що виявляється в успішності і якісній своєрідності засвоєння і реалізації окремих психічних функцій. Головні параметри: продуктивність, надійність, якість. Він виділяє здібності мислительні, перцептивні, мнемічні і так далі. Також Шадріков вводить поняття **загальних здібностей** як

придатності до широкого кола діяльностей або поєднання здібностей, від кожної з яких залежить успішність виконання тієї або іншої діяльності.

Під **інтелектом** розуміють форму організації індивідуально ментального досвіду у вигляді наявних ментальних структур, породжуваного ними ментального простору відображення і ментальних репрезентацій дійсності, що будуються в рамках цього простору.

Виділяють інтелектуальні здібності та інтелектуальні стилі. **Інтелектуальні здібності** – властивості інтелекту, що характеризують успішність інтелектуальної діяльності в тих або інших конкретних ситуаціях з погляду правильності і швидкості переробки інформації в умовах розв'язання задач, оригінальності і різноманітності ідей, глибини і темпу наукованості, вираженості індивідуалізованих способів пізнання. **Інтелектуальні стилі** – індивідуально-своєрідні способи постановки і вирішення проблем.

Інтелект є загальною здібністю до пізнання. Це загальна поведінкова характеристика, яка пов'язана з успішністю адаптації до нових життєвих завдань. Розрізняють **загальний інтелект** як здібність, що впливає на виконання будь-якої діяльності, виявляється в якості, швидкості і точності рішення розумових задач, в темпі і успішності навчання, продуктивності професійної діяльності й рівні соціальної адаптації; **соціальний інтелект** – здібність, що визначає успішність оцінки прогнозування і розуміння поведінки людей.

2. ЗАГАЛЬНІ ІНТЕЛЕКТУАЛЬНІ ЗДІБНОСТІ

Інтелектуальна поведінка зводиться до прийняття правил гри. Критерієм є не перетворення середовища, а відкриття можливостей середовища для адаптивних дій індивіда в ній.

Інтелект – це певна здібність що визначає загальну успішність пристосування людини до нових умов. Механізм інтелекту виявляється у рішенні задачі у внутрішньому розумовому плані при домінуванні ролі свідомості над несвідомим.

М. О. Холодна виділяє такі властивості інтелекту:

1) властивості рівнів, що характеризують досягнутий рівень розвитку окремих пізнавальних функцій, і презентації дійсності, що лежить в основі психічних процесів (сенсорна відмінність, оперативна і довготривала пам'ять, об'єм і розподіл уваги, обізнаність);

2) комбінаторні властивості, що характеризують здібність до виявлення і формування різного роду зв'язків і відносин, здатність комбінувати в різних поєднаннях компоненти досвіду;

3) процесуальні властивості, що характеризують операціональний склад, прийоми і відображення інтелектуальної діяльності аж до рівня елементарних інформаційних процесів;

4) регуляторні властивості, що характеризують забезпечувані інтелектом ефекти координації, управління і контролю психічної активності.

Інтелект слід розглядати з операціонального, а не субстанційного підходу.

Інтелект є латентним (даний через різні непрямі вияви при вирішенні життєвих задач).

Розподіл людей за рівнем інтелектом описується законом нормального розподілу.

3. ХАРАКТЕРИСТИКА ТЕСТОЛОГІЧНИХ ПІДХОДІВ ДО ІНТЕЛЕКТУ

Одними з перших учених, які почали вимірювати інтелект були **Ф. Гальтон** та **Б. Кеттелл**. Останній запропонував цілий ряд діагностичних процедур, які вимірювали гостроту зору, слуху, чутливості до болю, часу рухової реакції, надання переваги кольорам. Таким чином, на початку інтелект ототожнювався з найпростішими психофізіологічними пізнавальними функціями, при цьому підкреслювався вроджений характер інтелектуальних відмінностей між людьми.

1905 рік став переломним у дослідженні інтелекту. У Франції почали розробляти об'єктивні процедури для дослідження розумово відсталих дітей. **Біне** та **Сімон** запропонували 30 завдань (тестів) для вимірювання рівня розумового розвитку дитини. Після цього починає формуватися текстологічна парадигма у дослідженні інтелекту.

У шкалі розумового розвитку Біне-Сімона тестові завдання групувалися за віком. Оцінка рівня розумового розвитку здійснювалася на основі співвідношення реального хронологічного віку дитини з її «розумовим віком». Це співвідношення отримало назву **коефіцієнту інтелекту**.

У 1916 році американський вчений **Л.М. Термен** на основі тестів Біне-Сімона розробив новий набір тестів, що отримав назву шкали Стенфорд-Біне. Ця інтелектуальна шкала мала декілька редакцій і призначалася для оцінки інтелекту дітей шкільного віку.

Поступово в тестології складаються дві прямо протилежні за своїми кінцевими теоретичними результатами лінії трактування природи інтелекту: одна була пов'язана з визнанням загального фактора інтелекту (Спірмен), інша із запереченням якої-небудь загальної основи інтелектуальної діяльності і утвердженням існування численних незалежних інтелектуальних здібностей (Терстоун).

Однофакторний підхід до інтелекту (К. Спірмен, Р. Б. Кеттелл, Дж. Разен, Д. Векслер, Ф. Вернон).

Теорія **інтелекту як єдиної здібності** була розроблена К. Спірменом і базувалася на факті наявності позитивних кореляційних зв'язків між результатами виконання різних інтелектуальних тестів. Він дійшов висновку, що рівень розумової енергії проявляє себе в здатності виявляти зв'язки і співвідношення між елементами власних знань, а також між елементами змісту тестової задачі.

Багатофакторні теорії інтелекту (Л. Терстоун, Дж. Гілфорд, Р. Мейлі, Дж. Керрол).

Інтелект як певна кількість здібностей досліджувався у рамках теорії Л. Терстоуна. В результаті своїх досліджень інтелекту його вдалося виділити 10 групових факторів, 7 з яких були ним ідентифіковані і названі первинними розумовими здібностями: просторовий (здібність оперувати в умі просторовими відносинами), сприйняття (здібність деталізувати зорові образи), обчислювальний (здібність виконувати основні арифметичні дії), вербальне розуміння (здібність розкривати значення слів), побіжність мови (здібність швидко підбирати слова за заданим критерієм), пам'ять (здібність запам'ятовувати), логічне міркування (здібність виявляти закономірність у ряді букв, цифр, фігур).

Був зроблений висновок, що для опису індивідуального інтелекту не можна використовувати єдиний показник інтелектуального розвитку.

4. СТІЙКІСТЬ ІНТЕЛЕКТУАЛЬНИХ ВИМІРЮВАНЬ

Американськими вченими здійснено дослідження немовлят 12-18 місяців і встановлено, що показники швидкості розвитку немовлят не дозволяють зробити який-небудь прогноз відносного рівня інтелектуального розвитку в подальшому.

Ступінь взаємозв'язку між показниками тестів інтелекту, виконаних в різні вікові періоди, виявився залежним як від віку, в якому проводилося перше тестування, так і від величини часового інтервалу між вимірюваннями, що проводилося.

Навіть кореляція на дуже високому рівні (0,8) залишає достатньо місця для значних відхилень в кожному індивідуальному випадку. Так, протягом тільки шкільного періоду можлива зміна IQ в межах 50 балів. У 9% спостерігаються зміни в межах 30 балів, а в 58% в межах 15 балів. Отже можна зробити висновки про значні відмінності в оцінці інтелектуального потенціалу учня з цією оцінкою прогнозу успішності навчання.

Проте прогнозування шкільної успішності в залежності від рівня IQ є успішним (0,5-0,6).

Водночас лонгітюдні дослідження дають підстави стверджувати, що існує вплив на показники IQ спеціально розроблених інтенсивних програм стимуляції (дослідження будувалося на моделі випадкових вибірок).

Домашня атмосфера впродовж першого року життя адаптованих дітей у прийомних сім'ях здійснює значно більший вплив на їх подальший інтелектуальний розвиток, ніж під час другого, третього чи четвертого року їх життя в новій сім'ї.

Домашнє середовище не впливає значно на рівень інтелекту двохрічних дітей, але виявляється таким для оцінки розвитку їх інтелекту у віці трьох і чотирьох років.

5. ІНТЕЛЕКТ У СТРУКТУРІ ІНДИВІДУАЛЬНИХ ВЛАСТИВОСТЕЙ

Інтелект перебуває у прямому зв'язку з розвитком абстрактного мислення, логіки, з рішенням проблем, а також здатністю набувати знання.

Тривожність та інтелект. Ці два показники відображають енергетичний та інформаційний аспекти активності суб'єкта. В тривожності, як в одному з проявів рис темпераменту (емоційній нестабільності), відображається також інтенсивність емоційно-вольових процесів. За результатами дослідження Р. Кеттелла отримуємо в одних випадках тривожність та інтелект різноспрямовані (чим більше одне, тим менше інше), а в інших – рівноспрямовані. Очевидно, що це пов'язано з особистісними властивостями вищого рівня.

Темперамент та інтелект. Отримані результати свідчать про взаємодію темпераменту та здібностей насамперед через характеристики активності – ергічності, пластичності і темпу.

Особистість та інтелект. Поняття інтелект починають розуміти за межами когнітивної сфери, розуміється у термінах багато чисельних здібностей, кожна з яких є важливою для адекватності та успішності у певній сфері життєдіяльності.

6. СПАДКОВІСТЬ І СЕРЕДОВИЩЕ У В ДЕТЕРМІНАЦІЇ ІНТЕЛЕКТУАЛЬНИХ ВІДМІННОСТЕЙ

Одна з основних гіпотез: гени визначають величину діапазону, в якому може вимірюватися певна ознака індивіда. Для IQ цей діапазон коливається в межах 20-25 пунктів. Маючи певну генетичну обумовленість, інтелектуальні здібності у конкретної дитини коливаються в залежності від насиченості – бідності середовища, в якому він зростає. Як тільки якість середовища покращується, рівень IQ зростає до верхньої межі діапазону, і навпаки.

Врахування середовищних впливів в детермінації індивідуальних ознак не суперечить тій ролі, яку грає в обумовленості психологічних властивостей спадкові фактори. Конструкт «спадковість» визначається тією пропорцією у загальній варіативності ознаки, яка обумовлена генетичним впливом: показник спадковості IQ = варіативність, детермінована генотипом / загальна варіативність.

Загальноновизнано у генетичній психології: ступінь відмінності ознаки є результатом відмінності у генотипі. Проте спадковість не є еквівалент підтвердження того, що прояв ознаки – це прямий результат генетичного впливу; скоріше, це відображення генетично обумовленої варіативності ознаки. Тобто якщо спадковість, наприклад, IQ рівна 0,8, то 80% відмінностей між людьми на рівні інтелекту обумовлені генетичним впливом, однак це не означає, що рівень інтелекту окремої особистості, що вимірюється відповідними балами, на 80% обумовлений генетично. Ще більш важливий факт, що величина оцінки впливу спадковості безпосередньо пов'язана з діапазоном середовищної (фенотипічної) варіативності.

7. КРИТЕРІЇ ТА СТУПЕНІ ВАЖКОСТІ РОЗУМОВОЇ ВІДСТАЛОСТІ

У широкому смислі термін «розумова відсталість» означає яскраво виражену неповноцінність тих здібностей, наявність яких необхідна для виживання у певних культурних умовах. тому це напряму пов'язану з розвитком інтелекту. У нашій культурі розвиток мови та вербальні здібності мають вирішальне значення при діагностиці розумової відсталості. Принциповим критерієм діагностики та класифікації розумової неповноцінності є психометричний коефіцієнт інтелекту. Розумово відсталіх ділять на ідіотів, імбецилів, дебілів та межових.

Серед найбільш поширених випадків клінічних різновидів неповноцінності можна назвати монголізм, церебральний параліч, мікроцефалію, кретинізм, гідроцефалію. Порівняно рідко зустрічаються фенілпіровічна агенція та амауротична ідіотія; причина цих захворювань криються у спадкових метаболічних порушеннях.

Сучасні дослідження вказують на те, пренатальний та паранатальний середовищні фактори мають значно важливішу роль, ніж вважалося раніше. Перспективним є припущення про мультифакторну та уніфакторну причинність неповноцінності. Мультифакторна причинність частіше зустрічається у випадках легкої форми дебільності, а уніфакторна причинність характерна для специфічних клінічних різновидів.

Розумово відсталі в цілому перебувають на нижчому рівні фізичного розвитку, у них спостерігаються фізичні та сенсорні дефекти, загальний стан здоров'я незадовільний, сприйнятливі до хвороб і нетривалого часу життя, але в інших

аспектах не так сильно вирізняються від нормального населення. Коефіцієнт інтелекту у них з часом погіршується, проте це може бути обумовлене перебуванням у спецзакладах. Найменш розвинуті у них абстрактні функції. Поведінка стереотипна.

Завдання: до кожної лекції написати реферат.